

Sjøsamenes fiskeri og tørrfiskproduksjon gjennom tidene

Vedlegg til søknad til UNESCO om verdensarvstatus for tørrfisk

Skrevet av Einar Eyþórsson på oppdrag for Bivdu og Slow Food Bergen

Sammendrag

Denne artikkelen gir innblikk i hvordan tørrfiskens kulturhistorie er sammenvevd med samenes historie. Samer er en urbefolkning i Norden og på Kolahalvøya, de har i uminnelige tider drevet fiske og fangst. Samene som har sin tilhørighet ved kysten blir kalt sjøsamere. Samiske fiskere var aktive deltakere i de kommersielle fiskeriene i Finnmark, helt fra starten i det tolvte århundre, og det er de fortsatt.

Da tørrfiskhandelen knyttet sjøsamene til det europeiske markedet, hadde de allerede i lang tid vært leverandører av skinn og pelsverk til Europa. Tørrfiskhandelen ble på 1200-tallet grunnlaget for etablering av norske fiskevær på Finnmarkskysten, i et område som både Norge, Sverige og Russland gjorde krav på. Fiskeværene ble knyttet til tørrfiskhovedstaden Bergen, men på grunn av Finnmarks plass på verdenskartet, med uklare landegrenser og svak tilstedeværelse av statsmakten, kunne samene også handle med svenske, engelske og nederlandske kjøpmenn i det 16. århundre. Samene var bosatt i fjordene og var språklig, kulturelt og religiøst adskilt fra de norske bosettingene. Prisfall på tørrfisk ved inngangen til det 17. århundre førte til økonomisk kollaps i de norske fiskeværene, men de sjøsamiske bosettingene hadde mer fleksibel og variert økonomi og ble derfor mindre berørt.

Sjøsamefamilie 1871. Tegning av Hans Johan Fredrik Berg. Tørrfiskhjellen til høyre

Tiden fra siste halvdel av 1800-tallet og fram til etterkrigstiden bød på store utfordringer for sjøsamene. Moderniseringen av fiskeflåten og norsk assimileringpolitikk endret, sammen med de storpolitiske hendelsene i Europa i første halvdel av det 20. århundre, den økonomiske og kulturelle virkeligheten i Finnmarksfjordene. Bortfallet av Pomorhandelen etter den russiske revolusjon i 1917 var et alvorlig tilbakeslag, som ble etterfulgt av den verdensomspennende økonomiske krisen på 1930-tallet, og deretter tysk okkupasjon i 1940 og brenning av Finnmark i 1944.

Til tross for mange tilbakeslag består sjøsamisk fiske og tørrfiskproduksjon den dag i dag. Men tilbakegangen i selvproduksjon av tørrfisk i de sjøsamiske områdene er nå kritisk og det haster med tiltak for å bevare og videreføre den tradisjonelle kunnskapen om tørrfisk-tilvirkning og for å vedlikeholde verdikjeden for husholds-basert småskalaproduksjon av tørrfisk.

Samenes fiske i middelalderen

Bilder av fisk, fiskeredskaper og båter, risset inn i berget i Alta for flere tusen år siden er et vitnesbyrd om at fiske og fangst har til alle tider vært en viktig del av livsgrunnlaget for mennesker på Finnmarkskysten. Sjøsamene i Finnmark og Nord-Troms har, så langt tilbake som vi kjenner historien, bodd ved kysten og i fjordene og høstet av de rike naturressursene på hav og land. Deres økonomi har ikke bare vært innrettet mot selvberging, allerede i førhistorisk tid solgte de verdifulle produkter på et større europeisk marked. Arkeologiske funn, som flere tusen fangstgroper for villrein og nærmere tusen hellegroper for produksjon av olje fra sjøpattedyr, tyder på en storskalaproduksjon.

De som kaller seg *mearrasámi* eller sjøsamere er samer som har sin tilhørighet ved kysten og i fjordene i Nord-Norge. Betegnelsen *sjøfinner* er blitt brukt i skriftlige kilder allerede i senmiddelalderen, for å markere forskjell i levested i forhold til fjellsamer. De største sjøsamebosettingene er i Finnmark og Troms, men skattelister fra 1500-tallet vitner om sjøsamebosettinger fra Salten i Nordland til Varanger i Øst-Finnmark¹.

Samiske fiskere på Finnmarkskysten nevnes i den nordnorske høvdingen Ottars beretning til kong Alfred av England, nedskrevet rundt 890. Ottar fortalte kongen at det var da ingen norske fastboende i området som nå utgjør Finnmark og Nord-Troms, men *finner* som samene ble kalt, levde av fiske og fangst ved kysten om sommeren og av jakt i innlandet om vinteren². Skattlegging av samene var hovedkilden til Ottars rikdom, skatten ble betalt i skinn, fuglefjær, hvalrosstener og skipsreip laget av hvalross- og selskinn. Slike reip var helt nødvendige for utrustning av vikingskipene, bare hvalrosskinn var sterkt nok til det formålet³.

Samenes produkter var ettertraktet, og de ble utsatt for hardere skattlegging enn de jevne bønder og fiskere i Norge. Før statsgrensene ble fastsatt i nord, fikk samene i flere århundrer besøk av skatteinnkrevere fra både Norge, Sverige og Russland. En fortelling i *Egils saga* om Torolv Kveldulfsson på Sandnes (Sandnessjøen) som skal ha vært skatteinnkrever for kong Harald Hårfagre⁴, gir oss en ide om hvor kostnadskrevene innkrevingen må ha vært, og om hvordan vold og trusler ble brukt for å drive inn skatten. Skatteinnkreverne handlet også med samene:

Torolv tok om vinteren ut på ei ferd til fjells og hadde med seg mykje mannskap, ikkje mindre enn 90 mann. Før hadde det vori skikk at systemennene hadde hatt bare tretti mann, stundom færre og. Torolv førte med seg mange handelsvarer. Han sette snart stemnelag med finnane og tok skatt av dei og hadde kjøpstemne med dei. Det gjekk alt i fred og venskap mellom dei, men stundom sette han stökk i dei. Torolv fór vide om i Finnmarka⁵.

I tillegg til fortjeneste fra skatteinnkreving og handel med samene, drev Torolv sine folk også med *skreifiske* i Vogar (Storvågan i Lofoten), sildefiske, selfangst og høsting av egg- og dunvær. Sagaen forteller dessuten om tørrfiskeeksport; Torolv sendte et handelsskip til England lastet med både *skreið*⁶ fra Lofoten og skinnvare fra fjellet, altså fra samene.

¹ Aarseth 1982

² Simonsen 1956

³ Birgisson 2013. Ut i fra sammenhengen er det rimelig sikkert at reip av *kvalhud* som nevnes i Ottars beretning viser til kvalrosshud. Kvalross ble på denne tid regnet som en kval. Den fantes ved Finnmarkskysten på Ottars tid.

⁴ Harald Hårfagre regjerte fra ca. 865 til 930.

⁵ Egilssoga 1994.

⁶ *Skreið* på islandsk betyr tørrfisk.

Kilder fra slutten av 1100-tallet tyder på at både samiske fiskere og tilreisende norske fiskere deltok i vintertorskfisket i Finnmark på denne tiden⁷. Da de norske fiskeværene ble etablert på 1200-tallet dro samene også ut i værene i sesongen for å delta i det kommersielle fisket.

Fra
Latnjárga/Latnæringen,
et viktig vårfiskevær og
sesong-handelsplass for
sjøsamene i indre
Varanger

Foto: Sophus Tromholt
(1882/83)

Sjøsamene i fjordene var kjent som dyktige båtbyggere, de skal ha bygget flere av vikingskipene. Inges saga forteller to særdeles raske skip med 12 årepar som samer på Hinnøya i Troms bygde for Sigurd Slembidjákn vinteren 1138 -39⁸. Da fiskeriene økte i omfang på 1200-tallet måtte de bygge flere båter. Tilgang på furuskog i Finnmarksfjordene ga muligheter for bygging av store båter, de ble bygd i elvedalene og fløtet etter elvene ned til havet. Båtbyggertradisjonen sto ved lag i mange århundrer; Sjøfinnemanntallet fra 1601 forteller at mange jekter ble bygd av samiske båtbyggere i Tana, Porsanger, Altafjorden, Kvænangen, Tysfjord og flere fjorder⁹. Jektene fraktet tørrfisken fra Nord-Norge til Bergen på 1500-, 1600- og 1700-tallet.

Bergen etablerte seg tidlig som Norges tørrfiskhovedstad, en beretning fra danske korsfarere som kom til byen i 1191 vitner om stor internasjonal aktivitet rundt tørrfiskhandelen:

Tørrfisk, som kalles skrei, er det så mye av at det kan hverken måles eller telles. Skip og menn kommer seilende fra alle kanter, islendinger, grønlendinger, engelskmenn, tyskere, dansker, svensker, gotlendinger og mange andre nasjoner¹⁰.

Vogar (Storvågan) i Lofoten var et senter for tørrfiskomsetning i Nord-Norge fra ca 1200 til 1400. Senere gikk handelen om Bergen, hvor tyske kjøpmenn tilknyttet Hansa-forbundet etter hvert kom i en dominerende posisjon, de hadde monopol på Finnmarkshandelen fra 1450 til 1560¹¹

⁷ Nielssen 2014:220; Bratrein 1998

⁸ Snorri Sturluson : *Heimskringla*

⁹ Nielssen 2014: 390

¹⁰ Helle 1982:170

¹¹ Nedkvitne 1988

Trekk ved fiskeriene i Finnmark

Torskefisket i Finnmark er noe forskjellig fra Lofotfisket. Fisket etter gytemoden skrei som foregår samtidig med Lofotfisket, er særlig rikt i Breivikfjorden i Vest-Finnmark (også kalt Lille Lofoten). Breivikfisket tiltrekker seg mange tilreisende fiskere. På våren begynner en annen stor fiskesesong som også tiltrekker seg mange fiskere; loddetorskefisket som er særlig rikt i Øst-Finnmark og fortsetter til ut juni. Loddetorsken (samisk: *áhpeguolli* eller *fávleguolli*) er på beitevandring og følger etter stimer av lodde (samisk: *sáksa*) som trekker inn mot kysten. I tillegg har det vært rikt og årvisst vinterfiske i fjordene etter gytemoden *kysttorsk* (samisk: *goððoguolli*). Det er torskestammer som faste gyteplasser i fjordene som kalles *kysttorsk*. Torsk som tilhører disse stammene kalles også *stamtorsk* (samisk: *ássiguolli*).

Kaldere klima sammenlignet med Lofoten gjør tørrfisker i Finnmark mer utsatt for frostskafer, som fører til lavere kvalitet. Hjellene plasseres derfor ofte nede i flomålet, hvor nærheten til sjøen gir jevnere temperatur.

Tørrfiskhjell i Lille Lerresfjord, en sjøsamisk bygd i Altafjorden

(Foto Einar Eypórsson 1990).

Sjøsamiske fiskere deltar i både Breivikfisket og loddetorskefisket, men fjordfiske etter *kysttorsk* har i gjennom tidene vært svært viktig for sjøsamene. Fjordfisket kan drives med små båter siden fjordområdene er mindre værutsatt enn det åpne havet. Fjordbygdene er ofte etablert i nærheten av *kysttorskens* gyteplasser. Fjordfisket har i gjennom tidene bidratt sterkt til produksjon av tørrfisk, ikke minst i fjordområder med lang avstand til nærmeste fiskekjøper.

Under loddetorskesesongen på våren er fisken mindre utsatt for frostskafer, men tørketiden er til gjengjeld kortere. Fisk som ble hengt sent på våren ble hengt som råskjær for å få den ferdig før makkeflua våkna av vinterdvalen:

Rundfisken henges i de kalde vintermånedene, januar til mars/april. Råskjæren, som skal ha hurtigere tørking, produseres om våren, sommeren og høsten. Rundfisk fram til 4 uker etter påske, deretter kun råskjær¹²

I Tanafjorden fortsatte man å henge fisk så lenge det var snø på bakken under fiskehjellene, «og det kunne være ganske lenge»¹³.

¹² Bratrein 1989:341

¹³ Hansen 2009: Intervju med Eivind Pettersen på Nervei.

Sjøsamenes tørrfiskproduksjon 1500 – 1700

Nielssen kaller 1500-tallet en sjøsamisk storhetstid¹⁴, vinterfangstene til de samiske fiskerne sto i denne tiden ikke tilbake for de norske¹⁵ og fisket ga gode inntekter. Selv om sjøsamene produserte masse tørrfisk på 1500-tallet, brukte de ikke tørrfisk som betalingsmiddel i skatteoppgjør¹⁶. De betalte med norske og svenske mynter, noe som tyder på at de handlet med både Bergen og Sverige.

Jektene, som i stor grad tilhørte nordnorske bønder og kjøpmenn, fraktet tørrfisken til Bergen. Til tross for den lange avstanden gikk denne transporten også fra Finnmark; i 1520 skal det ha vært 35 jekter med tilhørighet i Finnmark. I 1597 var det bare 17 igjen, i begynnelsen av 1600-tallet gikk det raskt nedover med fiskeværene i Finnmark og etter 1630 var det slutt på finnmarkingenes jektefart til Bergen (Nielssen 2014:332).

Foto: G. E. Mohn ca 1880. Nordlandsmuseet.

Tørrfiskhandel med utlendinger var forbudt, men forbudet var vanskelig å håndheve. Engelskmenn drev ulovlig handel på Nord-Norge i første halvdel av 1400-tallet, inntil en avtale mellom Norges og Englands konge satte en stopper for den. Engelskmennene kom tilbake etter 1550 da engelske skip begynte å seile forbi Finnmarkskysten på veg til Arkhangelsk. På slutten av 1500-tallet gjorde hollenderne sitt inntog, de dro innom fiskeværene og handlet på tur til og fra kvalfangstfeltene ved Svalbard¹⁷.

En reiseskildring fra italienerens Sebastiano Cabotos og kaptein Stephen Burroughs ekspedisjon for å utforske Nordaustpassasjen i 1557¹⁸ forteller om at de den 30 juni gikk i land på et sted kalt *Rhegor*, på russisk side ikke langt fra Vardø. Her traff de på et hollandsk skip fra Trondheim. På et marked på dette stedet kjøpte samene mange ting fra hollenderne; tallerkener, runde boller, sølvskjeer, ringer, beltespenner av forgyldt sølv, halskjeder og armbånd av sølv, bearbeidet med vakker kunst. Også et sterkøl kalt Zito og en vin kalt Meda, laget av honning og urter. Hollenderne solgte også grove klær og skinn av mink, bever og rev. De kjøpte tørrfisk fra samene, til en gunstig pris, to lodd sølv, tilsvarende en daler, for hundre tørkede fisker. Hollenderne gjorde god fortjeneste på handelen og planla å dra til Vardø for å losse skipet for så å komme tilbake for å handle mer. Både russere og samer tilbød også tørrfisk til kaptein Burroughs, han ble fortalt at torsken var der i så stort antall at den kunne gi arbeid til et utall mennesker. Videre ble kapteinen invitert inn i teltet til den russiske skatteoppkreveren på stedet, denne kontrollerte handelen og krevde skatt for Tsaren¹⁹.

Italienerens beretning gir et innblikk i handelen i nordområdene i denne tidsperioden. De hollandske kjøpmennene som i fortellingen handlet med samene, hadde sin base i Trondheim og kunne losse fisken for lagring i Vardø. Stedet «Rhegor» er sannsynligvis Kegor (norsk: Kjørvåg) på nordsiden av Fiskarhalvøya, ved Vaida Guba (samisk: *Aiddegoppe*). Kjørvågmarkedet var et av såkalte

¹⁴ Nielssen 2014:379

¹⁵ Bratrein 1989:346

¹⁶ Bjørklund 1985: 49.

¹⁷ Nielssen 2014:333

¹⁸ Fabris 2011

¹⁹ Ivan den grusomme regjerte i Russland på denne tiden.

«lappmarkeder» som dukket opp på 1500-tallet. Det lå nær skipsleia til Kvitsjøen og ble mye besøkt av skip fra England, Nederland og Danmark²⁰.

Fiskerikrisen på 1600-tallet

Etter en lang periode med framgang og befolkningsvekst i fiskeværene, ble de rammet av en alvorlig krise fra tidlig 1600-tall. Årsakene var både pestutbruddene i 1600 og 1618, kaldere klima som førte til

Tyveri av tørrfisk fra hjell var på 1600-tallet en alvorlig forbrytelse som ble hardt straffet: I 1614 stjal Sivert i Sværholt en eller to fisk fra en hjell, straffen var en bot på 5 daler, som tilsvarte verdien av 5 våger (190 kg) tørrfisk. Drengen Nils Smeld fra Vardø tok 3,5 kg tørrfisk fra sin husbonds hjell, boten var 3 daler, tilsvarende en årslønn for en dreng (Nedkvitne 1988).

Tørrfisk på Latnjárga/Latnæringen 1883. Foto: Sophus Tromholt

høyere kornpriser, tilbakegang i fisket og fallende fiskepriser. Bytteforholdet fisk – korn var i 1520 1: 2, men i 1600 var det 5:1 og i 1650 8:1²¹. Fiskerfamiliene sank stadig dypere i gjeld. Mange flyttet fra Finnmarkskysten i denne perioden, antallet skattebetalende nordmenn sank fra 574 til 347 i løpet av 5 år, fra 1601-1606²². Krisen avdekket fiskeværenes sårbarhet. De små samfunnene var organisert rundt handelshusene og ensidig avhengige av tørrfiskproduksjon. De var i hovedsak befolket av innflyttere, ifølge Adelaer-kommisjonen fra 1689 kom de fleste fra Vestlandet²³. Snart fikk handelsmennene også problemer med gjeld, mange la ned virksomheten eller overlot handelen til lokale fullmektiger, mens de selv flyttet til Bergen.

Mens innflyttingen til Finnmark stoppet opp, ble værene jevnlig tappet for menneskelige ressurser av epidemier og drukningsulykker på havet. De var avhengige av forsyninger fra Bergen, men sviktende tørrfiskleveranser betydde også svikt i forsyningene.

Ifølge Jordebok og manntall for 1694²⁴ var værene *Loppa, Breivik, Sørvær, Hasvåg, Hammerfest, Ingøy, Kjelvik, Kjøllefjord, Skjønningberg, Gamvik, Omgang, Berlevåg, Makkaur, Hamningberg, Kiberg og Lille Ekkerøy*, nesten øde på det tidspunkt. Det var nærmere halvparten av de 33 fiskeværene som fantes på strekningen fra Varanger til Loppa omkring 1520²⁵. Amtmann Lilienskiold la i 1698 (urimelig) mye av skylden på den norske fiskeværsbefolkningen, som etter hans mening var lat og tiltaksløs, i motsetning til samene som han roste for «flid og evne til å utnytte landsdelens naturlige hjulpekilder»²⁶. Samekvinnene deltok også, ifølge Lilienskiold, i fjordfisket sammen med mennene. I et skriv fra 1716

²⁰ Niemi 1992

²¹ Bjørklund 1985

²² Hutchinson 2014:429

²³ Nilsen 1966

²⁴ Sitert av Nilsen 1966

²⁵ Hansen og Olsen 2004:165

²⁶ «Speculum Borealis» av amtmann Lilienskiold, sitert av Nilsen 1966:81

gikk amtmann Lorch enda lengere, da han foreslo, som botemiddel mot krisen i værene, å oppmuntre flere samer til å flytte til Finnmarkskysten fra andre steder:

De (samene) utmerker seg ved flid, innretter seg mere økonomisk enn noen nordmann og produserer forholdsmessig større kvanta tørrfisk og tran enn de norske. Mange av dem handler rede for rede og forlanger ikke kreditt²⁷.»

Sjøsamer på Latnjárga/Latnæringen, indre Varanger 1883. Foto: Sophus Tromholt.

Samene økte i antall gjennom nedgangsperioden i fiskeværene, særlig vokste de sjøsamiske bosettingene fra Porsanger og østover. Fra 1601 til tidlig 1700-tall økte antall registrerte samiske familier i fjordene Porsanger, Laksefjord, Tana og Varanger fra 120 til 206²⁸.

Sjøsamenes næringstilpasning var mer allsidig og fleksibel; de høstet flere typer ressurser og sto friere til å tilpasse seg i krisetider, blant annet ved å bruke handelsforbindelsene med Sverige, ved siden av handel med Bergen.

På 1700-tallet vokste det også fram en utstrakt handel med Russland, grensen mellom Norge og Russland ble for øvrig ikke fastsatt før i 1826.

Russisk fiskeri og handel i Finnmark

Handelsforbindelsen mellom Finnmark og Nordvest-Russland går langt tilbake i tid. På 1500-tallet deltok russiske kjøpmenn på Varangermarkedet, og fra ca 1740 og fram til den russiske revolusjonen i 1917 foregikk det en omfattende handel, Pomorhandelen, mellom Russland og Nord-Norge. Samtidig drev russerne fiske i Finnmark om sommeren, det var styrt av de samme kjøpmennene som sto for handelen. På 1760- og 1770-tallet kunne det være rundt 1000 russiske fiskere spredt over hele Finnmarkskysten. De hadde ikke lov til å fiske i fjordene, de måtte fiske minst en mil fra land. Etter 1830 fikk de bare lov til fiske i Øst-Finnmark, men russefisket fortsatte med hovedbase i Kiberg inntil 1909. Russerne fisket om sommeren, fisken ble stort sett saltet for å fraktes til Russland. Om sommeren var det mindre aktuelt å henge fisk på grunn av makkeflua, men hending av «russeråskjær» skal ha vært vanlig i siste halvdel av 1700-tallet, russerne brukte en særegen måte å flekke torsk for salting eller tørking:

Den vanligste måten å tilberede fisken i den eldste tida var salting. Dette ble gjort ved russeflekking som var ulik norsk flekking. I stedet for å skjære opp buken kløyvde man fisken langs etter ryggen opp til nakken og tok ut en del av ryggbeinet. Så ble fisken salta i stabler over hverandre slik at saltlaken rant vekk. Dette ble gjort direkte i de større fartøy, i buer eller i store hull som ble gravd ut i jorda. Hau og

²⁷ «Relation» av 8.4. 1716 fra amtmann Lorch, sitert av Nilsen 1966:124.

²⁸ Vorren 1978

innvoller ble tørka, mens levra alltid ble solgt fersk til oppkjøpere i Norge. Senere på 1700-tallet ble tilvirkning av «russeråskær» også vanlig ved sida av salting. Man måtte da ha hjellmaterialer eller leie hos nordmennene. Fisken ble skåret opp på samme måte som ved salting. Så ble det skåret hull i buken som det ble stukket en stang i gjennom, og så ble fisken hengt opp på hjell med sporen ned, altså helt ulikt den norske måten²⁹

Pomorhandelen ble lovlig ved opphevelsen av Bergensmonopolet 1796, russerne kunne da fritt kjøpe

Diminoff, en russisk same, med to russiske fiskebåter i Grense Jakobselv. Tørrfisken til høyre på bildet er trolig beregnet for egen husholdning og dyrefor. Foto: Ellisif Wessel (ca 1900)

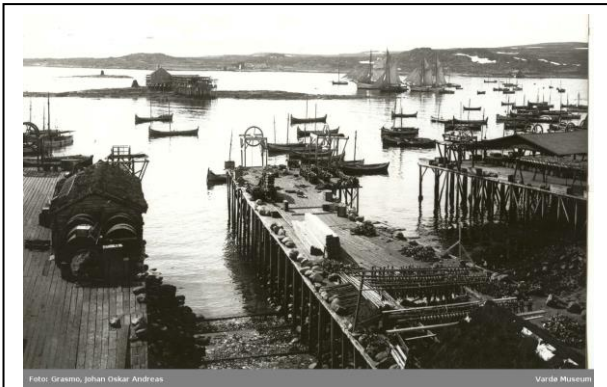
råfisk til salting direkte fra fiskerne. For fiskerne var dette en kjærkommen inntektskilde, de fikk levert både torsk og sei til Pomorene i en årstid da de norske kjøpmennene ikke kjøpte fisk på grunn av «makketida». Tørrfisk ble aldri en viktig del av Pomorhandelen, men fra 1882 fikk russerne tillatelse til å kjøpe tørrfisk. I siste halvdel av 1800-tallet kunne det være rundt 300 Pomorskuter i Finnmark hver sommer.

Pomorhandelens opphør førte til betydelig inntektstap for fiskerne. De sjøsamiske bygdene ble hardt rammet. De kunne ikke lenger vedlikeholde sin fleksible næringstilpasning med små investeringsbehov og ble mer avhengige av norske kjøpmenn³⁰.

²⁹ Håvard Dahl Bratrein 1977: Russefisket i Finnmark. Ottar 94/95:39

³⁰ Niemi 1992

Samenes fiske i Kiberg/Biergi

Kiberg havn ca 1910. Foto J.O.A. Grasmø. Vardø Museum

«Av fiskeværene som varangersamene rodde fra, har Kiberg alltid vært i en særstilling. Allerede i 1599 befant store deler av varangersamene seg på fiske i Kiberg (Niemi 1983), og samenes tørrfiskproduksjon var viktig både for fiskeværet og myndighetene, den dansk-norske kongen» (Nilsen 2009:41)

brev til han om vinteren, hvis det var mangel på mat eller noe. Han sendte da proviant innover med lokalbåten. Johan Abrahamsen kunne samisk, han var den eneste av fiskekjøperne der ute som behersket samisk».

Marginalisering av sjøsamene

Samfunnsutviklingen på 1800- og 1900-tallet medførte store endringer for den samiske befolkningen. Samene kom nå i mindretall i Finnmark etter ca 1830³³, etter en periode med rask norsk og finsk innvandring. Danmark/Norge ble delt i 1814, og fra 1860 og utover førte Norge en stadig strengere assimileringsspolitikk overfor samene. Samiske barn ble undervist på norsk, et språk som de ikke forsto, og noen endte opp som analfabeter. Assimileringsspolitikken ble begrunnet med at samene tilhørte en laverestående kultur som ikke kunne tilpasses et moderne samfunn.

Økonomiske og teknologiske endringer gjorde det vanskelig å videreføre den sjøsamiske næringstilpasningen. Opphøret av Pomorhandelen ble fulgt av et drastisk fall i fiskeprisene på slutten av 1920-tallet. Få år senere ble befolkningen i Finnmark utsatt for enda større prøvelser. Norge ble

I tillegg til å være en viktig havn for Pomorhandel og russisk fiske om sommeren, var Kiberg også utgangspunktet for varangersamenes vårfiske etter *áhpeguolli* i ukene etter 1. mai. Kvinner og ungdommer ble gjerne med dit for å egne line.

Enkelte fiskekjøpere i Øst-Finnmark hadde samisk bakgrunn; handelsmann Johan Abrahamsen /Ábo Juhán (1880 – 1950) i Kiberg var født og oppvokst i Unjarga/Nesseby og hadde samisk som morsmål³¹. Det var nært samarbeid mellom samene i Unjarga/Nesseby og handelsmann Abrahamsen i Kiberg³²:

«Før krigen var det vanlig at folk reiste med lokalbåten utover til Kiberg, og lånte eller leide båt hos en fiskekjøper. I ytre Kiberg hadde Johan Abrahamsen sitt fiskebruk og butikk. Det var mange her inne (i Unjarga/Nesseby) som lånte båt hos han og fiska utover hele våren. Enkelte kunne få leie eller låne båten hele vinteren, eller utover høsten, og fiske inne i fjorden. De trofaste hos Johan Abrahamsen i Kiberg kunne skrive

«Fiskeværet Kiberg i Vardø herred er et større fiskevær på nordsiden av Varangerfjorden, øst for Vadsø. Paa billedet ses norske lapper («samer» som de kalder sig nu) som holder paa at sætte agn paa sine liner. Disse ordner de derpaa omhyggelig i linestampene. Agnet er enten lodde eller sil». Foto og tekst: Ellisif Wessel (ca. 1900) (Johansen m.fl. 2007)

³¹ Nilsen 2009

³² Kalstad 2011, intervju med Kristine Porsanger/Ánton Risten f. 1918 Unjarga/Nesseby

³³ Pedersen 1994

okkupert av Tyskland i 1940, og i 1944 ble hele bebyggelsen i Finnmark og Nord-Troms brent ned av tyske styrker på retrett fra den Røde arme, som besatte Øst-Finnmark i en periode på slutten av krigen.

Under innflytelse av økonomisk liberalisme på 1800-tallet ble fiskerilovene endret slik at norske fiskere kunne fiske hvor de ville, også i fjordene i Finnmark. Motorisering av fiskeflåten gjorde fiskerne også mer mobile. Korporativ³⁴ organisering av næringslivet på 1900-tallet omfattet også fiskeriene; Norges Fiskarlag, som ble en sterk maktfaktor i fiskeripolitikken, ble etter andre verdenskrig dominert av interesser som ikke så grunn til å ta hensyn til sjøsamenes krav om beskyttelse av kysttorskens gytefelt i fjordene mot store fiskebåter med not og snurrevad³⁵. Innføring av fartøyskvoter i kystfisket i 1990 rammet dessuten fjordfiskerne hardt, da mistet mange sjøsamere retten til å fortsette sitt tradisjonelle småskalafiske. Kysttorsk kom på 2000-tallet på rødlista over truede bestander.

Politisk, kulturelt og språklig har sjøsamene likevel styrket sin stilling siden 1990-tallet. Den yngre generasjon har til dels tatt samisk identitet tilbake, mange har tatt høyere utdanning og sjøsamisk kultur er igjen kommet til heder og verdighet.

Tørrfisk i kostholdet

Tørrfisk og boknafisk er tradisjonelt en del av kostholdet på Finnmarkskysten og i fjordene. I boken *Mearrasámiid birra /Om sjøsamene* (1950) skrev Anders Larsen: *Tørrfisk gnaver sjøsamene ofte, især småfisk. De banker den i stykker, så den blir mør. Hvis de har tran, dypper de tørrfiskstykkene i tran når de de spiser*³⁶. Beskrivelsen minner litt om den islandske tradisjonen med å banke tørrfisk (råskjær) og spise som snacks³⁷ eller nistemat sammen med en klype smør.

Boknafisk under tørking i Lille Lerresfjord i 1990

Foto: Einar Eypórsson

*småfisk. De banker den i stykker, så den blir mør. Hvis de har tran, dypper de tørrfiskstykkene i tran når de de spiser*³⁶. Beskrivelsen minner litt om den islandske tradisjonen med å banke tørrfisk (råskjær) og spise som snacks³⁷ eller nistemat sammen med en klype smør.

Boknafisk (samisk *boahkkeguolli*) som tørkes i noen uker før den er klar til å kokes, blir gjerne regnet som en Finnmarksspesialitet men er også tradisjonsmat både på Færøyene og Island. Terje Pedersen i Deanodat/Vestertana forteller at i samiske fjordstrøk er det lange tradisjoner med å bokne fisken:

Den større fisken blir sperret og hengt på en rove, og henger der, litt etter temperaturen, et par-tre ukers tid på vinteren i alle fall. Og så har du også det her med å råskjære fisken og henge den til bokning. Og den minste fisken, på

*vinteren, den ble sløyd, men ikke hodekappet, og tredd på streng. Strengen ble tredd gjennom hodet på fisken og den ble hengt til bokning*³⁸.

Pedersen forteller for øvrig at tørrfisk var lite brukt i det tradisjonelle kostholdet, men hvis man ikke fikk tak i annen fisk hendte det at tørrfisk ble vannet ut og brukt som kokfisk. Lutefisk begynte man ikke å bruke før i mellomkrigstida, da med selvprodusert askelut:

³⁴ Korporatisme innebærer opprettelse av interesseorganisasjoner for de ulike næringssektorer, med nær tilknytning til statsforvaltningen. Staten overlater gjerne deler av forvaltningsoppgavene til organisasjonene og næringspolitikken utformes i samråd med organisasjonene.

³⁵ Eypórsson 2008

³⁶ Bjørklund og Gaski 2014:75

³⁷ Tørrfisk som selges som snacks i Nord-Norge er hovedsakelig importert fra Island

³⁸ Hansen 2009 Intervjuer fra Tanafjordprosjektet

Mye av den lutefisken som ble laget før, det var rundhengt torsk i motsetning til nå at det skal være råskjær. Men det de gamle husmødrene var helt bestemt på, var at de her nymotens greier med kaustisk soda vatning, det var ikke brukbart. Det eneste som dugde, det var sjølbrent bjørkeaske.

Med så stor tørrfiskproduksjon, hvorfor var ikke tørrfisk en viktigere del av kostholdet? Hvorfor er det så få kulinariske tradisjoner knyttet til tørrfisk i Finnmark?

En viktig grunn var nok at tørrfisken var først og fremst et byttemiddel, et produkt for *salg*. Produsentene kunne ikke uten videre «spise av lasset», tørrfisken på hjellen eller i skjåen var mest sannsynlig allerede registrert som pant for kreditt hos handelsmannen, dvs. i praksis allerede solgt. Fisken man tørket til eget bruk var sannsynligvis ikke egnet for salg. Ellers spiste man fersk og saltet fisk, boknafisk (halvtørr), surfisk *lámeguolli* (fermentert under tang i fjæra) eller andre arter, som tørka eller salta sei, kveite, uer og brosme.

Men kjøpte ikke samene i indre Finnmark tørrfisk til vinterforråd?

Ifølge Odd Mathis Hætta³⁹ (f. 1940) var handelen med fisk fra fjordene i Vest-Finnmark til Kautokeino i alt vesentlig knyttet til Bossekopmarkedet i Alta. Høstmarkedet var første onsdag i desember, vårmarkedet var første onsdag i mars. Helt fram til 1952 gikk transporten med reinraid over vidda, det var ikke veiforbindelse om vinteren. Innlandssamene byttet reinkjøtt mot fisk på markedet, fisken kunne omsettes i frossen tilstand. Noen tørrfiskomsetning av betydning var det ikke, på tidspunktet for høstmarkedet hadde fjordsamene for lengst solgt årets produksjon, og da vårmarkedet kom hadde de knapt begynt å henge årets fangst på hjell. Innlandssamene var mest interessert i feitfisk som kveite, uer og sild, men de kjøpte også saltet torsk. Hætta husker at da det ble servert fisk på skoleinternatet i Kautokeino var det saltet torsk og saltsild, det var lite populært hos skolebarna, fisken var av dårlig kvalitet og saltsilda spiste de helst ikke.

Tørrfiskhoder som dyrefor

Hvordan var det mulig å holde liv i massevis av kyr, sauer og geiter gjennom lange vintre på Finnmarkskysten? Husdyrholdet var en nødvendighet for å kunne fø på en familie, men i fiskevær som Vardø og Honningsvåg på Magerøya lå ikke forholdene til rette for å høste vinterfór til dyrene. Likevel holdt folk i tidligere tider en mengde kyr og andre husdyr på slike steder. Forklaringen var en utstrakt bruk av fór fra havet; kokt tare, fiskehoder og diverse andre produkter var en viktig del av fórgrunnlaget for husdyrholdet i Nord-Norge⁴⁰. Landbruksmyndighetene hadde liten forståelse for denne fóringsmåten, som ble sett på som et tegn på primitivt husdyrhold. Under gjenoppbyggingen etter tyskernes brenning i 1944 ble likevel ble mange gjenreisningsfjøs for Finnmark og Nord-Troms bygd i henhold til «Gjenreisningens skissebok» fra 1947, med en skorsteinspipe og et kokerom til fjøsgrya⁴¹.

³⁹ Intervju 22.4.2024 med Odd Mathis Hætta, fra *Ávze i Kautokeino*.

⁴⁰ Brox 1963

⁴¹ Dancke 1986 side 233

Fjøsgrøya til Nanna og Peder Lyngmo, Hesjevika i Lavangen.

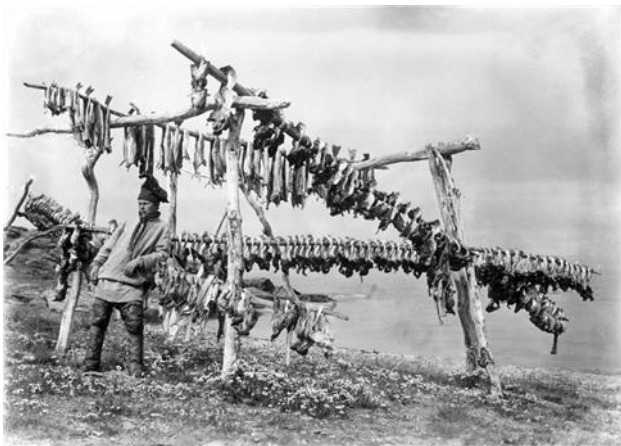
Foto: Sør-Troms Museum.

Innholdet i gryta kunne variere, men tørkede fiskehoder var den viktigste proteinkilden. I Varanger kunne innholdet i fjøsgrøya (samisk: *liepmaruitu*) settes sammen på følgende måte:

Nederst myrgress, så lyng, bark, mose, reinlav, tang og tare, fiskehoder, fiskeslo (mage og rogn), og rognkjeks. Øverst la man utmarksgress (rássesuoidni). Så ble det lagt lokk på og kokt i 1 - 2 timer. Dette var før som man ga til kua. Den drakk og spiste alt, unntatt beina fra fiskehodet⁴².

For fiskere som dro til Lofoten på sesongfiske, gjaldt det å ta vare på alle biprodukter som kunne brukes i fjøsgrøya. Brox (1963) nevner at fiskere fra Skånland i Troms tørket alle hoder og rygger, for å ta med hjem når sesongen var over. Terje Pedersen har fortalt at hva som ble kokt i fjøsgrøya kunne variere etter årstidene, men den det alminnelige i Deanodat/Vestertana var å koke tørre fiskehoder om vinteren.

Her tørkes fisk til hjemmebruk, småfisk og hoder som tørkes til dyrefór.

En Porsangersame ved en tørrfiskhjell 1896. Foto Robert Collett

Fiskehodene ble senere eksportvare, og etter andre verdenskrig ble det slutt på å fore kyr med løyping fra fjøsgrøya. Den nøysomme Finnmarkskua, som bare produserte melk til husholdningen, overlevde ikke krigen. Den ble erstattet med mer produktive kyr, som også krevde mer mat. De nye kyrne passet ikke inn i det tradisjonelle sjøsamiske husdyrholdet, med 1 – 2 kyr pr. familie. Likevel var fjøsgrøya fortsatt i bruk i de første etterkrigsårene. Det lokale fiskerlaget i Deanodat/Vestertana fikk i 1947 en henvendelse fra Norges Råfisklag med spørsmål om hvorfor fiskekjøperen i området ikke kjøpte fiskehoder og andre biprodukter. Fiskerne svarte at de selv trengte alle hodene til løyping, derfor var det ingenting igjen til fiskekjøperen⁴³.

Samiske eventyr og sagn knytta til fiskeri og tørrfisk

I sjøsamisk muntlig tradisjon kan vi finne fortellinger der fiskeri og tørrfisk er sentrale elementer. Eventyret *Sjøháldier i Bergen* er fra rektor Qvigstads samlinger fra 1920-tallet. Háldiene befolker en skjult naboerden. De ligner på *huldúfólk* i islandske eventyr, de er ikke kristne men kontrollerer

⁴² Nilsen 2009

⁴³ Hansen 2009, intervju med Terje Pedersen med henvisning til protokoll fra Vestertana fiskerlag, sak 14/1947

naturkreftene med magi, som i denne fortellingen gir jevn fiskelykke og stadig godvær på havet. Magien kan de også bruke for binde fast mennesker som forviller seg inn i deres verden, og enten straffe eller belønne dem. Her blir guttene belønnet av háldiene for iherdig arbeid. I háldienes fiskevær, som i eventyret befinner seg et sted i Måsøy kommune i Vest-Finmark, bugner hjellene av tørrfisk, og háldienes jekt trenger bare to uker på turen fram og tilbake til Bergen:

Sjöháldier i Bergen⁴⁴

Det var to gutter fra et fattig hjem i Ryggefjorden. De var de første oppsitterne som var kommet til Ryggefjorden, og de var samer. De bodde der lenge, og det var smått med fiske og med seifiske, og smått med alt var det ellers også. De to guttene rodde en sommerdag ut på sjøen. De skulle først til Måsøya på seifiske, men det var lite fisk. De ga seg da til å ro mot Gjesværsiden, men det kom tett mørkeskodde, og de rodde der om kring en kort stund. Da merket de at de var kommet til et sted der det liksom var brygger og kai, men de visste ikke hva det var for et sted. De gikk på land og gikk innover landet. Da de kom over flomålet, kom en gammel mann og spurte dem: - Hvor skal dere?

-Vi reiser på seifiske, svarte de.

-Så dere noe underveis? spurte han.

-Vi så ikke noe annet enn en flokk med skarv, svarte de.

-Fløy de? spurte han.

-De satt på sjøen. Vi rodde et lite stykke forbi dem, så ble de fort borte i skodda, sa de.

-Har det vært skodde her? spurte en av guttene.

-Her har det ikke vært noen skodde, og den fugleflokken dere så, det var fiskerne mine. Ser dere ikke hvor store fiskehjeller jeg har? svarte den gamle gubben.

-Hvor er de fiskene vi ikke har fått? Og her er det fisk i mengder, sa den andre gutten.

-Vi har alltid fisk og godt vær. Vi fisker hver dag. Vil dere ikke begynne å fiske med mine folk, så jeg snart kan få en skipsladning med fisk? sa han.

-Hvem er det som kjøper fisk her? spurte de.

-Det er jeg som kjøper. Dere skal sette opp båten deres. Jeg skal gi dere en båt å fiske med, sa han.

De dro opp båten til flomålet, og den gamle mannen gikk til naustet og ga dem båt og fiskeredskaper og ga dem beskjed om å ro ut på sjøen og begynne å fiske.

De dro ut på sjøen, slik virket det for dem, og dro båten full av fisk. Da de kom til land, kom det to gamle menn som tok fisken ut av båten. Den ene gutten hadde mistet fiskekroken. Han gikk til sin egen båt og skulle ta en angel. Da kom den samme mannen som var kommet til dem først, og han sa: - Du får ikke mye fisk med denne angelen.

-Jeg har mistet angelen, sa gutten.

Til det sa han: -Når du drar ut på sjøen, vil kameraten din dra en fisk som en angel sitter fast i. Det er den samme angelen som du har mistet. Den angelen du har her, skal du ikke ta med ut på sjøen. Du skal legge den i akterskottet til dere reiser hjem.

Da gjorde han det slik som den gamle mannen sa han skulle gjøre.

De fisket en uke. Da sa den ene gutten til kameraten sin mens de var på sjøen: - Vi skal dra hjem denne uka.

-Vi skal ikke dra før vi har fisket for hundre daler hver, sa den andre. De kom igjen i land. De ble trette og skulle legge seg til å sove. Da drømte den ene at de fisket sammen sjöháldier. Han fór opp og begynte å se seg om, men

⁴⁴ Pollan 1997

så ikke noe. Han la seg til å sove. Da hørte han at det var én som sa: -Sov ikke mer! Nå er det tid for dere å stå opp og reise ut på sjøen.

De rodde enda ni ganger til på sjøen og dro en mengde fisk. Da sa den ene: -Vi vil dra hjem, og vi vil ha penger for fisken.

Den første gamle mannen sa: -Dere får ikke penger før fisken er tørket. Dere kommer til å bli her så lenge og hjelpe til å laste fisken i skipet mitt.

Da så den ene at det lå et skip ved kaia.

-Nå får dere laste fisk i skipet, og dere får dra når skipet er fullt, sa den gamle mannen.

De fylte skipet, og den første gamle mannen kom og sa: - Nå er skipet fullt, og i morgen skal dere seile til Bergen med fisken. Hvis dere blir med, får dere penger når jeg har solgt fisken. Dere skal ikke gå i land når dere kommer dit. Vi heftes ikke mer enn to uker på den turen.

De reiste, men guttene visste ikke hvor de hadde vært, og de snakket sammen og sa: -Vi rekker da likevel ikke på to uker å reise til Bergen og komme tilbake.

Så var det en kveld. Det var mørkt og litt regn. Da ba den gamle mannen dem komme opp på dekk for å se hvor godt skipet gikk. Da hørte den ene at det var en som sa: - Kom du også og støtt masta. Jeg begynner å bli trøtt i skulderen.

Ettersom det var litt måneskinn, begynte de å se seg rundt om de kjente igjen landet. De så lenge, og den ene gjenkjente at de reiste på Refsbotn nordover. Skipet gikk i full fart i et gnistregn av morild. Den gamle mannen ga beskjed om at de skulle gå ned igjen, og han sa: -Dere skal bli her så lenge helt til jeg kaller dere opp.

De syntes det gikk veldig lang tid før han ropte på dem. Da merket de at båten lå og drev i skodde. De begynte å ro, men visste ikke selv hvor de rodde. Da klarnet det plutselig, og de var på samme stedet der de var kommet inn i skodda. De var i nærheten av Måsøya og rodde rett mot Ryggefjorden.

De hadde vært så lenge ute på den turen. Det var høst og hadde snødd i fjellene. Folkene hjemme hadde trodd helt sikkert at de var omkommet på sjøen. Ingen hadde hørt noe nytt om dem.

Som de rodde hjemover, sa hovedsmannen: -La oss se i kistene våre. Vi trenger å spise.

De åpnet kistelokket. Da var det penger til midten av kista og et brød til hver, men ikke sul. De begynte å undre seg over hvor de hadde vært, men husket slett ikke.

-Sjøhåldier har visst forgjort oss, siden vi var så fattige og fisk ikke var å få, sa den ene.

De kom roende midtveis innover fjorden. Da ble de så trette, så de rodde inn mot land i en bukt og la seg til å sove. Da drømte den ene at han hørte en som sa: - Dere skal ikke snakke om at dere har seilt vill i skodda, og at dere kom til et sted med klarvær der dere har rodd fiske.

De sto opp og rodde hjemover. Da de kom foran gården, kom deres folk ut av gammen for å se hva det var for folk.

-Det er visst sønnene våre, sa mødrene deres.

-Det er visst bare noen som ser ut som dem og har deres skikkelse, sa faren til den ene.

-Håldier har sikkert forgjort dem siden ingen har hørt noe til dem, sa mora til den andre.

Guttene gikk opp til gammen.

-Vi har vært i et fiskevær ute ved havet, og vi har fisket svært godt, sa de.

-Har dere mat? spurte de.

-Det er ikke annet enn fisk og geitemelk igjen, og ikke har vi mel eller penger å kjøpe for, sa mødrene deres.

Da sa den ene gutten til faren sin: - Dere skal dra til Havøysund og ta én båt hver. Vi skal gi dere penger som dere kan kjøpe mat for.

Gutten ga dem en sydvest hver full av penger, og de reiste til kjøpmannen i Havøysund, der kjøpte de mel og annen mat så båtene ble fulle. Før de rodde hjem, ga kjøpmannen dem en flaske brennevin hver. De rodde hjemover og hadde godt vær til de kom hjem, og de ble svært rike folk.

(Fortalt av Efraim Pedersen Oterodden, 1924, Storfjord, Lyngen)

Guollemáddu, torskens stammor

Guollemáddu betyr fiskemor eller torskemor, den kan vise seg på nyttårsaftnen og veilede fiskerne om hvilken vandringsrute *godðoguolli*, den gyteklare kysttorken, vil ta inne i fjorden i kommende sesong. Ved å gå opp på fjellet på nyttårsaftnen og speide etter *guollemáddu* kunne fiskerne sikre seg fiskelykke på nyåret. Fenomenet forklares her av Thomas Lindseth (f. 1929 i Unjarga/Nesseby) i et intervju nedskrevet av Johan Albert Kalstad⁴⁵:

Thomas Tepsel/*Duommás Domme* (1874 – 1950) var min bestefar på morssiden. Thomas Tepsel var født på *Veasnjárga/Hammarnes* i Nesseby, men foreldrene kom fra Enare i Finland. Han døde i 1950, 78 år gammel. Han fortalte meg flere ganger om *guollemáddu*, det var et fenomen man kunne se på nyttårsaftnen.

Første gang min bestefar fikk se *guollemáddu* var han sammen med Daniel Bomban/*Bombbás Dánel* (1876 – 1960) – bror til Per Bomban/*Bumbbás Per Ánde*. Det var nyttårsaftnen at de to bega seg opp i fjellet, for de måtte ha utsyn over hele fjorden. På kveldsparten før klokken tolv dro de opp på fjellet oppafor Abelsborg. Der er det en topp som heter Allás, hvor de kunne se over hele fjorden. De hadde hørt at *guollemáddu* åpenbarte seg som et lys som kom inn fjorden. Dette lyset ble tolket som en slags stammor til fisken, eller særlig torken. Man brukte å se det langt ute i fjorden og da gjaldt det å følge med hvor langt inn det kom og hvor det beveget seg i fjorden. For det lyset gikk ville også torken komme senere på året.

Denne første gangen de var oppe på Allás så de lyset, de så det først svakt langt ute i Varangerfjorden, så kom det nærmere og nærmere innover. Det så ut som en lyskule med hale etter seg. Da det kom nærmere inn fjorden, passerte det på nordsiden av Skjåholmen i Nesseby og fortsatte derfra inn til Reppen. Der inne tok lyset en runde rundt og fortsatte så utover, men da på sørsiden av Skjåholmen, og på østenden av holmen tok det igjen en runde. Så fortsatte det utover fjorden på sørsiden. Seinere på året da *godðoguolli* kom så stemte det hele, den tok den samme ruta innover hvor de hadde observert lyset. Det ble mye fisk det året. Der hvor lyset hadde gått rundt, inne i Reppen og ved østenden av Skjåholmen, der ble fisken stående en stund.

Det var en gammel skikk inne i Varanger å se etter *guollemáddu* på nyttårsaftnen. Det fortalte om årets innsig, særlig av *godðoguolli* - gytetorsk. Denne skikken kom etter hvert ut av bruk, men i de første tiåra av det 20. århundre var det fortsatt en og annen som dro på fjellet nyttårsaftnen for å speide etter *guollemáddu*. Mine onkler, Mathis/*Lemet Máhte* (1899 – 1969) og Tude Klemetsen/*Lemet Duddá* (1905 – 1975) fortalte også om *guollemáddu*, og brukte av og til å gå på fjellet nyttårsaftnen for å se etter den. Tude Klemetsen var en *kuvlláras áddjá*, en lege eller kurerer i Nesseby. Denne besteforeldregenerasjonen var den siste som brukte å være oppmerksom på *guollemáddu*, men det var ikke alle i den generasjonen som var opptatt av dette.

Tørrfiskprodusent Jarle Olsen, Spildra i Kvænangen.

Foto: Ivar Bjørklund

⁴⁵ Kalstad 2011

Tørrfiskproduksjon i sjøsamiske områder i dag

Selvprodusentene sto for ca. 10 % av den årlige tørrfiskproduksjonen på 1960-tallet, men i dag er deres andel det totale tørrfiskvolumet bare 1 – 2 %. Nedgangen i antall selvprodusenter har nok flere årsaker. Mange forlot fiskeryrket etter ressurskrisen i torskefiskeriene på slutten av 1980-tallet og de påfølgende kvotereguleringene. Selvproduksjonen av tørrfisk er arbeidskrevende og avsetningsmulighetene har i perioder vært usikre. Avvikling av statlige støtteordninger på 1990-tallet førte dessuten til at selvprodusentene mistet muligheten for å søke driftskreditt i daværende Statens Fiskarbank. Dermed må de benytte seg av dyr kassakreditt eller vente til tørrfisken er solgt før de kan se inntekten fra vinterens fiske.

Hvordan står det til med den tradisjonelle tørrfiskproduksjonen i fjordstrøkene i Finnmark og Nord-Troms i dag? Ikke særlig bra ifølge Råfisklaget, som tar hånd om all førstehåndsomsetning av fisk på kyststrekningen fra Vardø til Kristiansund. Noen fiskebruk i Troms og Finnmark driver fortsatt med tørrfiskproduksjon, men ifølge Råfisklagets tørrfiskveileder fra 2022 blir de stadig færre:

De siste tiårene har antall anlegg som produserer tørrfisk i Troms og Finnmark gått kraftig ned, mens tradisjonene holdes stadig i hevd. Finnmarksfiskens betydning i den nasjonale tørrfiskproduksjonen varierer fra år til år. I dag er det få selskap som driver produksjon og eksport av Finnmarkstørrfisk. Det er ofte mindre kvanta som produseres og som kjøpes opp av tørrfiskeksportører⁴⁶

Samtidig er den gamle tradisjonen med selvproduksjon av tørrfisk, hvor fiskerne henger fisken selv og selger den som ferdig tørrfisk, i kritisk tilbakegang. Som vist i tabellen under, var det i 2023 registrert kun 95 selvprodusenter i hele Råfisklagets distrikt, en tilbakegang fra 153 produsenter i 2021.

Tabell 1. Antall selvprodusenter og produsert kvantum 2021 - 2023⁴⁷

År	Selvprodusert tørrfisk* i Råfisklagets distrikt (kg)	Hvorav selvprodusert i Finnmark og Troms** (kg)	Selvprodusenter i Råfisklagets distrikt	Hvorav selvprodusenter i Finnmark og Troms
2021	112 051	73 519	153	116
2022	76 727	54 889	110	83
2023	58 079	46 236	95	79

* Produksjonstallene viser all selvprodusert tørrfisk, hvorav torsk utgjør ca 70%. Ett tonn tørrfisk tilsvarer ca. 6 tonn fersk fisk før tørking.

**Produksjonen i Finnmark og Troms er satt ut i fra hvor fiskefartøyene er registrert.

Mattilsynet ble opprettet i 2003 for å ivareta en helhetlig forvaltning av all sjømatproduksjon. Strengere og mer spesifikke krav til hygiene førte til at selvprodusentene mistet muligheten til å produsere *råskjær*, som er det best betalte tørrfiskproduktet og som har tradisjonelt utgjort en betydelig andel av tørrfisken fra Finnmark og Nord-Troms. Det har sammenheng med at slik produksjon blir definert som *foredling*,

⁴⁶ Nielsen 2022

⁴⁷ Oversikt fra Norges Råfisklag 23. april 2024

som innebærer krav om godkjente produksjonslokaler. Resultatet er at råskjær, som er det ideelle råstoffet til god lutefisk, er ikke lenger å oppdrive. Nils Samuelson i Gaivuotna/Kåfjord forklarte i 2021 til Sannhets- og forsoningskommisjonen⁴⁸ at denne regelen gjorde det umulig å henge fisk i april:

Vi får ikke lov til å råskjære fisken, fordi da videreføder vi. Og hvis du skal viderefødre, så kreves det godkjente lokaler.. Du må ha hvite støvler, hvit hjelm og rent vann. Men jeg kan jo ikke hive fisken, den må råskjæres for å berges.

I tiden etter 1990 var det sterk tilbakegang i antall fiskekjøpere i fjordstrøkene. Da var selvproduksjon av tørrfisk et alternativ for fjordfiskere med lang vei til nærmeste leveringssted. Selvproduksjon av tørrfisk bidro dermed til å opprettholde bosettingen i de sjøsamiske fjordstrøkene på 1990-tallet.

Selvprodusenter i Korsfjord i Alta venter på oppkjøperbåten. Foto: Einar Eyþórsson 1990.

Ettersom produsentene blir færre, er det mindre interessant for fiskekjøpere å hente små partier tørrfisk i grisgrendte strøk i Finnmark og Troms. Tidligere, da produksjonen var større, gikk transporten med båter, men i de senere år har den gått med trailer. Dette leddet blir stadig mer kritisk, gitt den nedadgående trenden i både volum og antall produsenter.

Den tradisjonelle kunnskapen om produksjon av tørrfisk er en del av norsk og sjøsamisk kulturarv. Mange av selvprodusentene som fortsatt leverte tørrfisk i 2023 er registrert i fjordstrøk med sjøsamisk befolkning i Finnmark og Nord-Troms: Alta (innbefattet gamle Talvik kommune), Gamvik, Tana, Nesseby, Loppa, Porsanger og Hammerfest (innbefattet gamle Sørøysund og Kvalsund kommuner), Kåfjord, Storfjord, Nordreisa og Skjervøy.

Tørrfiskproduksjon representerer en tusen år gammel levende tradisjon som det er fortsatt mulig å videreføre og bevare. En UNESCO- godkjenning av tørrfisktradisjonene vil være et bidrag til styrking av nasjonal matberedskap ettersom de sjøsamiske fiskerier er basert på miljøvennlig og bærekraftig lokalt fiske og fordi tørrfisk er et holdbart og energivennlig produkt. En verdensarvstatus kan potensielt bli en ramme for samarbeid med samiske og norske organisasjoner, med sikte på økt bevissthet om tørrfiskproduksjon som tradisjonshåndverk og kulturarv. Samtidig vil verdensarvstatus kunne bidra til å sette søkelyset på rammebetingelser og kritiske punkter i verdikjeden, kunnskapsoverføring og kvalitet.

⁴⁸ Sannhets- og forsoningskommisjonen 2023 side 580.

Litteratur

- Aarseth, Bjørn 1982. Kystsamenes bosetting i historisk sammenheng. *Ottar* nr. 137
- Alvereng, Oskar 2019. *Tørrfisk, handel og makt. En studie av Bjarne Erlingsson og hans bruk av makt i perioden 1280 – 1282*. masteroppgave NTNU.
- Birgisson, Bergsveinn 2013. *Den svarte vikingen*. Spartakus forlag, Oslo
- Bjørklund, Ivar 1985. *Fjordfolket i Kvænangen, fra samisk samfunn til norsk utkant 1550 – 1980*. Universitetsforlaget, Oslo
- Larsen, Anders 1950. *Mearrasámiid birra / Om sjøsamene*. Ny utgave ved Ivar Bjørklund og Harald Gaski 2014. Cálliid Lágádus, Karasjok
- Bratrein, Håvard Dahl 1977. Russefisket i Finnmark. *Ottar* 94/95. Tromsø Museum.
- Bratrein, Håvard Dahl 1989. *Karlsøy og Helgøy bygdebok: folkeliv, næringsliv, samfunnsliv*. Bind 1 Fra steinalder til år 1700.
- Bratrein, Håvard Dahl 1998. «Passio Olavi» et kildested om Finnmarksfisket på 1100-tallet. *Håløygminne* vol 79 (1)
- Brox, Ottar 1963. Tradisjonell vinterforing i Nord-Norge. *Ottar* nr. 36 (1963 nr. 2)
- Danke, Trond M. D. 1986. *Opp av ruinene – Gjenreisningen av Finnmark 1945 – 1960*. Gyldendal, Oslo.
- Egilssoga* 1994. Det norske samlaget, Oslo.
- Eyþórsson, Einar 2008. *Sjøsamene og kampen om fjordressursene*. Cálliid Lágádus, Karasjok.
- Fabris, Othello 2011. *I misteri del ragno: documenti e ipotesi sulla storia del baccalá*. Biblioteca internazionale La Vigna.
- Hansen, Håvald 2009: Intervjuer fra Tanafjordprosjektet (upublisert). SEG Tana.
- Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Damm akademisk, Oslo.
- Hansen, Lars Ivar 2018. *The Sámi, State Subjugation and Strategic Interaction – Individual mobility within multicultural networks*. Novus Press.
- Helle, Knut 1982. *Bergen bys historie* bd.1, Bergen
- Hutchinson, Alan 2014. Lavkonjunktur og nedgangstider i fiskeriene ca. 1600 - 1720. I Kolle, N. (red) *Fangstmenn, fiskarbønder og værfolk, Norges fiskeri- og kysthistorie* bd.1. Fagbokforlaget Vigemostad & Bjørke AS, Bergen.
- Johansen, E., L. M. Austrem, G. Røde og E. Wessel 2007. *Du ber om mit fotografi*. Orkana forlag.
- Kalstad, Johan Albert 2011. Fiske, fangst og tradisjonell kunnskap i indre Varanger. Redigert av Ivar Bjørklund og Einar Eyþórsson *Tromsø Museums skrifter XXXII*
- Nedkvitne, Arnved 1988. *Mens bønderne seilte og jæktene fór. Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500 – 1730*. Universitetsforlaget, Oslo
- Nielsen, Alf Ragnar 2014. Seinmiddelalderen, ca. 1350 – 1600. I Kolle, N. (red) *Fangstmenn, fiskarbønder og værfolk, Norges fiskeri- og kysthistorie* bd.1. Fagbokforlaget Vigemostad & Bjørke AS, Bergen.
- Nielsen, Benedicte 2022 Veileder i produksjon av tørrfisk. Norges Råfisklag, Tromsø
- Niemi, Einar 1983. *Vadsø bys historie*, bd. 1. Vadsø.
- Niemi, Einar 1992. Naboer gjennom tusen år. I Niemi, E. (red) *Pomor – Norge og Russland gjennom tusen år*. Gyldendal, Oslo.

Nilsen, Halkild 1966: *Bergensernes handel på Finnmark i eldre tid*. Universitetsforlaget, Oslo.

Nilsen, Øystein 2009. Varangersamene. Bosetning, næring, folketall, utmarksbruk mv. fra historisk tid til i dag. *Varanger Samiske Museums Skrifter* nr. 5

Pedersen, Steinar 1994. Bruken av land og vann i Finnmark inntil første verdenskrig. Del II i NOU 1994:21 *Bruk av land og vann i Finnmark i historisk perspektiv*. Oslo

Pollan, Brita (red) 1997 *Samiske beretninger*. I utvalg fra J.K. Qvigstads Samiske eventyr og sagn I – IV 1927 – 1929. Aschehoug, Oslo

Sannhets- og forsoningskommisjonen 2023. *Sannhet og forsoning – grunnlag for et oppgjør med fornorskningpolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner*. Rapport til Stortingets presidentskap 1.6. 2023.

Simonsen, Povl 1956. Alfred den store og Ottar. *Ottar* nr. 14

Sturluson, Snorri. *Heimskringla*.

Vorren, Ørnulv 1978. Bosetting og ressursutnyttning under veidekulturen og dens differensiering. I NOU 18a *Finnmarksvidda natur – kultur og bruken av Finnmarksvidda*. Oslo